

ՈՌՈՂՄԱՆ ՀԱՐՅՈՒ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

Կլիմայի, հողի և տեղական ուրիշ հանգամանքների համեմատ կովկասը բաժանում են երկու մասերի, որոնք շատ են զանազան-
 ւում մէկը միւսից—Ռիոնի և նրա վտակների աւազանը (Բութայի-
 սի նահանգը, Սոխումի, Արդուինի, Բաթումի և Սև ծովի գա-
 ւառները) իր փոփոխական կլիմայով, յատուկ առհասարակ բոլոր
 ծովեզրեայ երկիրներին, յաճախ անձրևներով—կազմում է կովկասի
 արևմտեան մասը: Բարձր լեռնային շղթաները երեք կողմից շըր-
 ջապատել են արևմտեան կովկասը, իսկ Սև ծովը, բաղդի բեր-
 մամբ նրան պաշտպան է հանդիսանում արևմտեան կողմից: Այս-
 պիսի մի աշխարհագրական դիրքի պատճառով միայն, արևմտեան
 կովկասում կլիման մեղմ է և օդը չափազանց խոնաւ, թէև միև-
 նոյն ժամանակ չը պէտք է մոռանանք յիշել, որ այդ խոնաւու-
 թեանը շատ են նպաստում Սև ծովից փչող քամիները: Կլիմայա-
 կան բարերար հանգամանքները ազդում են բուսականութեան աճ-
 ման վերայ և այդ է հէնց նորա հողագործութեան նպաստող հան-
 գամանքներից մէկը: Բարեբաղդաբար հողագործութիւնն այդտեղ
 չէ պահանջում արհեստական միջոցներ իր հողերի ոռոգման հա-
 մար, քանի որ անձրևները ոչ միայն խոնաւ են պահպանում հո-
 ղը, այլ և շատ տեղերում դարձնում են նրան ճահճային:

Բոլորովին ուրիշ բնաւորութիւն ունի արևելեան մասը (Երևա-
 նի, Տփլիսի, Բագուի և Քանձակի նահանգները) 1), որի հովիտ-
 ներում կլիման խիստ տաք է, ստորոտներում մեղմ և լեռնային
 տեղերում ցուրտ: Սղը և հողը չեն պարունակում այնքան խոնա-
 ւութիւն կամ ջրի առատութիւն, ինչպէս տեսանք արևմտեան մա-

1) կովկասի արևելեան մասն են կազմում Ղարսի և Քաղստանի նա-
 հանգները (область), սակայն դրանց մասին այստեղ չենք խօսիլ:

սուս: Մինչև անգամ Կասպից ծովի ազդեցութիւնն էլ թուլանում է տեղական Հանգամանքների շնորհիւ, այսինքն Հողի որպիսութեան, լեռների, երկրի բարձր դիրքի և այլն: Բացառութիւն է կազմում Էէնքորանի գաւառի ծովեզերքը, որտեղի օդի և Հողի խոնաութիւնը յիշեցնում է մեզ Քութայիսի նահանգը:

Եթէ արեւմտեան մասում աւելորդ է մտածել ջրերի մասին, այստեղ ընդհակառակն ոռոգման հարցն ամենալուրջ և կարևոր հարցն է շինականի համար: Առանց ոռոգման ջրանցքների ամենինչ խամրում է այս կլիմայի տակ և գետինը չորանում է ինչպէս փոան կաւը, բայց ուր որ հոսում է բարեբեր ջուրը, գետինն սկսում է կանաչել և ծաղկել, անապատի մէջ օվազիս է ծնում²⁾:

Արաքսի և Կուրի հովիտներում ճանապարհորդը յաճախ է հանդիպում ընդարձակ, բերրի, բայց միևնոյն ժամանակ ամայի անապատ հողերի (Վարաբաղի, Մուղանի, Կարաեագի, Սարգարապատի անապատները): Արեգակի կիզիչ ճառագայթները այրել կամ խանձել են մինչև անգամ վատ ու չոր բուսականութիւնը այդ մեծ և ընդարձակ անապատներում և միայն գետերի, գետակների կամ վտակների ափերի վերայ է կեանք նշմարւում...: Այդ ջուրն է նրանց կեանք տալիս: ոչ մի ուրիշ միջոցներ չեն կարողանում գուարթացնել այդ անապատները:

Երևանեան կամ Հայոց նահանգը³⁾ համարձակ կարող է անուանուել ոչ միայն արևելեան Կովկասի այլ և ամբողջ Ռուսաց պետութեան ամենաբերրի և հարուստ անկիւններից միսն: Բնութիւնը ոչ մի բանից չէ զրկել այդ հարուստ և երջանիկ նահանգը. բերրի հողը, տաք կլիման, ջուրը, աշխարհագրական բարեյաջող դիրքը նպաստում են ամեն կերպով նրա ժողովուրդի բարօրութեանը. եթէ բնութիւնը այդպէս առատ չը վարձատրէր Հայոց նահանգը, այդ դէպքում նրա ողջ ստորին մասը պիտի ներ-

2) Է. Ռէկկիւ. Ռուսակ. Հայաստան. թարգմ. Միսրան. Վաղարշապատ, 1891 թ.:

3) Այժմեան Երևանեան նահանգը առաջ Հայոց նահանգ էր կոչւում:

կայացնէր անհուն ամայի անապատ. բայց եթէ մի օր բոլոր ջրերը, որոնք առանց գործածութեան կորչում են գետերի մէջ, բարձրանային և ոռոգէին այդ անապատ դաշտերը, այն ժամանակ միայն Հայոց նահանգը աւելի կարգիւնաբերէր քան ամբողջ Կովկասը ⁴⁾: Բայց և այնպէս ուրիշ երկրների գիւղացին շրջապատուած լինելով աւելի վատ Հանգամանքներով գտնուում է աւելի լաւ տնտեսական պայմանների մէջ, քան մեր Երևանեան նահանգի երկրագործը, որը կամ մի կերպ կառավարուում է կամ ծանրացած է լինում պարտքերով: Նատ և շատ սխալ կը լինէր գիւղացու նեղ տնտեսական պայմանները վերագրել նրա անընդունակ լինելուն հողագործութեան մէջ կամ թէ նրա ընդհանուր ստոր կուլտուրական զարգացողութեան: Ընդհակառակը պէտք է արդար խոստովանել, որ կովկասում բնակուող բոլոր ազգերի մէջ մեր Հայ գիւղացին ամենաընդունակ և հմուտ երկրագործն է ճանաչուում. իսկ եթէ նա հերկում է իւր հողը նոյն նահապետական անճոռնի գործիքներով, ինչով նրա նախնիքն են հերկել, դրա պատճառն է մի ուրիշ աւելի կուլտուրական տարրի բացակայութիւնը Երևանեան նահանգում: Հարևան թաթարները հայերին լաւ մշակութեան օրինակ չեն կարող տալ երբէք, իսկ քուրդ հովիւները մինչև այսօր էլ «թափառում են Արարատի պառէկներում, Արագածի կողերի և Սևանի ափերի վրայ» ⁵⁾:

Բայց կան և ուրիշ պայմաններ, որոնք նոյնպէս մեծ վնասներ են տալիս տեղական գիւղատնտեսութեանը: Վերջին վաթսուոն չորս տարիների ընթացքում 1828—30 և 1877—78 թուականների կռիւներից յետոյ Պարսկաստանի և Թիւրքիայի հայերից շատերը գաղթեցին և հաստատուեցան Արաքսի և Կուրի հովիտներում. երկու անգամից աւելի շատացաւ Հայոց նահանգի ազգաբնակչութիւնը, հետևաբար պէտք է աւելանար հողի և ջրի պահանջը:

4) Шопенъ. Историч. помятникъ состоянія. Арм. обл.

5) Է. Ռէկլիւ «Ռուսակ. Հայաստան». Թարգմ.: Միաբան. Վաղարշապատ. 1891 թ.:

Այդ պատճառով էլ շատ իրաւացի է ակնարկում ուսուցչապետ Սողոմոն Եղիազարեանը, որ գիւղացու բարօրութեան ահարկութշնամին այսօր ոչ թէ հողի պակասութիւնն է, այլ ջրի կարօտութիւնը⁶⁾: Չը նայելով ազգաբնակութեան աճմանը, ջուրը ոչ թէ աւելացաւ այդ ժամանակամիջոցում, այլ և նուազեց, որովհետեւ տարէցտարի առուներից շատերը մնալով անհոգ վիճակի մէջ բոլորովին ոչնչացել էին կամ առաջուանից քիչ էին ջուր մատակարարում:

Հողերի ոռոգումն ամենանշանաւոր և կարևոր հարցն է դարձել Երևանեան նահանգի համար: «Ջրանցքներին սպասելով, որ նոր կենդանութիւն են տալու դաշտերին, գրեթէ ամբողջ ռուսական Հայաստանի և առհասարակ Կովկասի երկրագործութիւնը խեղճ — տարրական վիճակի մէջ է⁷⁾: Արաքսի և Կուրի հովիտներում, ուր ազգաբնակութիւնը շատ տեղերում խիտ է, մեծ կարիք է զգացում ջրանցքների և բոլորովին դորանից է կախուած նրանց թէ ներկայ և թէ ապագայ տնտեսական դրութիւնը:

Երևանեան նահանգի հարուստ և բերրի հողերը ենթարկուած լինելով գրեթէ վեց ամսուայ ընթացքում արեգակի կիզիչ ճառագայթների ազդեցութեանը՝ մնում են առանց որ և է գործածութեան: Այդտեղ ջրի մեծ կարևորութիւն կայ, բայց հողերի բարձրը դիրքի պատճառով նպատակին կարելի է հասնել միայն արհեստական ամբարտակներով, որոնք մեծ ծախքեր են պահանջում:

Մի երկու գիւղացի միջոց չունին թանկագին ջրանցքներ կառուցանելու, իսկ հայ և թուրք ազգաբնակութիւնը գեռ հասկացողութիւն չունի հաւաքական ընդհանուր ոյժերով մի մեծ գործ ձեռնարկելու մասին: Մնում է, որ այդ գործին ձեռնամուխ լինեն դրա տէրերը կամ ինքը կառավարութիւնը:

Ռուսաց կառավարութիւնը Հայոց նահանգը տիրելուց յետոյ այդտեղ պատրաստ գտաւ բոլոր այն ջրանցքները և առուները,

6) Сводъ матеріяловъ по изученію эк. быта гос. крест. т. I. ст. 136.

7) Է. Ռէկկի. Ռուս. Հայաստան. թարգմ. Միաբան. Վաղարշապատ. 1891 թ.:

որոնց ծագումը, ինչպէս վկայում են ժողովրդական աւանդութիւնները և աւերակների մնացորդները՝ Տիգրան Բ-ի թագաւորութեան ժամանակներին են պատկանում (89 թիւ Ք. ծ. յառ.), իսկ գոցա նորոգութիւնները և կարգի բերելը — Պարսից տիրապետութեան օրերին⁸⁾։ Պարսից տէրութիւնը իր երկրում մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում և ներկայումս էլ դարձնում է ջրի վրայ։ Այնտեղ մեծ խնամքով են պահպանում ջրանցքները, որովհետև բոլոր կեանքը դրանցից է կախուած⁹⁾։ Գրեթէ ամբողջ Պարսկաստանը, որը զուրկ է գետերից, ոռոգւում է «քահրեզներով», որոնց մասին հոգս է տանում ինքը կառավարութիւնը։ Այդ էր պատճառը, որ գոքա իշխելով Հայոց նահանգին ամեն տեսակ միջոցների էին դիմում ջրանցքներ և առուներ անց կացնելու համար. Հայոց նահանգը ամենից աւելի պարտական է վերջին սերդար Հիւսէին խանին, որի բազմօգուտ գործերը մեծ զարկ տուին այդ նահանգի հողագործութեանը և այգեգործութեանը։

Պարսիկներն են փորել այս երկրի ոռոգման բոլոր կաւառները և մեծ հոգածութեամբ անց են կացրել առուները ներքնուղիներով որպէս զի թանգագին հեղուկի գոլորշիացումը նուազ լինի. ուրեմն և պարսիկներն են այն բարերարները, որոնց պարտական են այս երկրի բնակիչները իրենց գոյութիւնը¹⁰⁾։

Երևան քաղաքը աւելի պարտաւոր է յիշել այդ յայտնի ժողովրդական գործիչին, որի շնորհիւ նա այժմ թաղուած է գեղեցիկ և բազմապտուղ այգիների մէջ։ Ներկայ բոլոր առուները ստեղծուած են խելացի և գործունեայ սերդարի նախագծերով. նրա եռանդը, տոկունութիւնը, երկաթի կամքը և բնական խելքը շատ էին զանազանում նրան առաջուայ սերդարներից, որոնց մրտքերը մեծ մասամբ ժողովրդին հարստահարելու վրայ էր դարձրած։ Իր սերդարութեան քսան երկու տարուայ ընթացքում (1806

8) Сборникъ Кавк. Общ. селск. хоз. вышук III.

9) Ռէզլիւ. Ռուս. Հայաստան. թարգմ. Միաբան. Ազդարշ. 1891 թ.:

10) Ռէզլիւ. Ռուսական Հայաստան. թարգմ. Միաբան. Ազդարշապ. 1891 թ.:

—1828) Հայոց նահանգի հմուտ տնտեսը մեծ առուներ անցկացրեց, այգիներ և անտառակներ գցեց: Մօտակայ խանութիւններից շատերն էին թողնում իրանց տեղերը և տեղափոխուում Երևանեան խանութիւնը, որտեղ սերդարից օգնութիւն էին ստանում, հողագործութեան անհրաժեշտ գործիքներով, անասուններով, սերմերով և այլն: Դալմի, Մամրի, Նորագիւղի, Սարդարաբազի, Աբուհաեսաթի, և այլ առուները, որոնցից վերջինը շատ տարիներ խափանուած մնալուց յետոյ, նորերումս է նորոգուել—բոլորն էլ Հիւսէին խանի օրերով են անցկացրած: Հռչակաւոր Դալմի այգիները գցած են Նորա ժամանակ շնորհիւ Դալմի առուի. այդ առուն սկիզբ է առնում Երևանից դուրս ժայռոտ ու նեղ կիրճի միջից և անցնելով 350 սաժէն երկարութեամբ տունելի միջով՝ Դեալմի բաղերի մօտ արդէն մի մեծ գետի տպաւորութիւն է անում:

Այդ բոլոր առուները Հիւսէին խանը անց է կացրել միայն ժողովրդի օգնութեամբ: Համոզուած լինելով, որ գիւղացիների տընտեսական վիճակը կը բարւոքուի միայն ջրանցքների շնորհիւ և տեսնելով, որ նրանք իրենց կամքով չեն ցանկանում ձեռնամուխ լինել այդ գործին, Հիւսէին խանը ուղղակի պարտաւորեցնում էր ժողովրդին պատրաստել հարկաւոր թուով բանուորներ: Նա հրամայում էր և նրա հրամանին հնազանդուում էին բոլոր ստորագրեալները: Արդարեւ, նա ստիպողական և խիստ միջոցներով էր կառուցել այդ բոլոր առուները, բայց այդ բռնակալութեան նպատակն էր—բարւոքել ազգաբնակչութեան տնտեսական խիստ նեղ դրութիւնը:

Նորա ժամանակ չը կային մասնաւոր դրամատէրներ, որոնք, մեծ գումարներ ծախսելով, գետից առուներ դուրս բերէին, ոռոգէին ընդարձակ և ամայի անապատները և դորանից շահուէին ապագայում: Այդ հին ժամանակներում, ինչպէս դեռ մեծ մասամբ և այժմ, ժողովուրդը կըթուած լինելով պարսկական ոգով, չէր աշխատում ինքը լաւացնել իր վիճակը: Եթէ ժողովուրդը սպասում էր իր կեանքի բարւոքումը, այդ կամ ամենակարող Աստուածանից էր և կամ բարի և բազմախնամ սերդարից: Պարսից կառավարութիւնը իր գանձարանի փողերով կառուցանում էր ահագին ջրանցք-

ներ ժողովրդի համար և յետոյ փոխադարձաբար տարէցտարի յետ էր ստանում իր ծախսած գումարը տոկոսներով նոյն համայնքներից, որոնց հողերը ուռուցում էին նոր անցկացրած ջրանցքներով¹¹⁾։ Այդպէս էին ժողովրդին կրթել անցեալ օրինակները. այդ պատճառով էլ նա քաջ համոզուած է, որ միայն կառավարութիւնը պէտք է հոգայ ջրանցքների մասին. կովկասի ժողովրդից չի էլ կարելի պահանջել, որ նա ուրիշ կերպ մտածէ կամ եւրոպացի գիւղացու նման ամբողջ համայնքով աշխատէ իր տնտեսական վիճակի բարւոքման համար։ Հեշտ չէ այդպէս շուտ ազատուիլ պարսկական անհոգութեան, անտարբերութեան և անշարժութեան ոգուց, որով կրթուել է նա մի քանի դար շարունակ։ Յուսալ, որ ժողովուրդը բարենորոգութիւններ կը մտցնէ տնտեսութեան մէջ, կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ լուսաւորութիւնը և գործնական գիտութիւնը մուտք կը գործէ նորա նեղ, մութ և խոնարհ խրճիթը։ Եւրոպայի պէս քաղաքակրթուած երկրում միայն ժողովուրդն իւր սեպհական ուժերով կառուցանում է ահագին աշխատանք և գումարներ պահանջող ջրանցքներ։ Պրանսիայի հարաւային դեպարտամենտներում, Վալէնսիայում, Պիեմոնդում, նոյնպէս Գերմանիայում և այլ շատ տեղերում ընդհանուր ոռոգման մասին հոգս են անում գիւղացիք և փոքր կալուածատէրները, որովհետև նոցա համար պարզ է, թէ ինչպիսի գործեր կարելի է անել առանց մեծ գումարների, երբ միայն ամբողջ գաւառները նուիրում են իրենց ոյժերը այդ գործին։ Սակայն վերոգրեալ միտքը շատ խորթ պիտի թուի մեր գիւղացուն, որովհետև նա դարերի ընթացքում սովորել է կառավարութեան հոգատարութեան յանձնել գիւղական հողերի ոռոգումը և նրանից սպասել իր խեղճ, անել զրութեան բարւոքումն։

II.

Վերջին սերգար Հիւսէին խանի օրերով, ինչպէս վերև յիշեցինք, մեծ ուշադրութիւն էր դարձնւում ոռոգման հարցի վերայ, բայց

11) Сбор. Кавк. общ. Сел — хоз. Вып. III.

Նրա անկումը շուտով հասնում է, երբ Հայոց նահանգը ուսանների ձեռքն է ընկնում: Ձը նայելով, որ Ռուսաց կառավարութիւնը նոյնպէս միշտ ցոյց էր տալիս իր հոգացողութիւնը ջրանցքների մասին, սակայն հարկաւոր է խոստովանել, որ այդ հոգսերը յաճախ ապարդիւն էին լինում¹²⁾:

Պարսից տիրապետութեան ժամանակ ջրի վերաբերմամբ կային որոշ, առանձին կանոններ, որը ժողովուրդը պատրաստ էր ճշտութեամբ կատարել: Այնպէս որ այդ ժամանակ իւրաքանչիւր մարդ պարզ հասկանում էր և ճանաչում թէ իր և թէ ուրիշների իրաւունքները: Այդ էր պատճառը, որ գիւղական ազգաբնակչութիւնը յայտնի և որոշ հայեացք էր կազմել ջրի մասին: Ժամանակը ստեղծել էր յայտնի մի կարգ ջրից օգտուելու համար և մի երկար շարք կանոնների, որոնց հետ սերտ կապուած էր գիւղացին¹³⁾: Այդ ինքնուրոյն կարգերը և կանոնները այնքան խոր արմատներ էին ձգել ազգաբնակչութեան մէջ, որ ո՛չ երկրի վարչական փոփոխութիւնը, և ո՛չ միւրաբների կամ ուրիշ պաշտօնեաների կամայականութիւնը չէին կարող արմատախիլ անել ժողովրդի իրաւախոհութիւնից նրա հին սովորութիւնները: Երևանեան նահանգի անցեալ կառավարիչների ժամանակ ջրի իրաւունքն ապահովուած էր ինքնուրոյն «տոմարներով», որոնք մնացել են մինչև այսօր դեռ ժողովրդի յիշողութեան մէջ¹⁴⁾:

Պարսկական տիրապետութեան ժամանակ Երևանեան սերղարութիւնը բաժանուում էր քսան երեք մահալների: Մահալը — գազետի ջրագաւառն է: Իւրաքանչիւր մահալում ջրերը յանձնվում էին միրաբին, որը պարտաւոր էր կանոնաւոր կերպով ամենայն ճշգրտութեամբ բաժանել ջուրը գիւղական համայնքների մէջ, համայնքի ջրի քանակութեան համեմատ նշանակել, թէ որքան պէտք է լինեն ամենայն մի բոյսի ցանքսերը և հսկել ջուվարների վրայ: Միրաբին նշանակում էր խանը կամ թէ ինքը սերղարը:

12) Сборникъ Кавк. общ. селск. хоз. Выпускъ III.

13) Сводъ матеріаловъ по изученію Гос. крест. т. I.

14) Егіазаровъ.

այդ դէպքը շատ էր բարձրացնում նրան ժողովրդի աչքում: Միրաբի ստորադրեալ ծառայողները—ջուլարներն էին, որոնք պարտական էին պահպանել առուն և կաւառը (բեանդ), հսկել, որ ջուրը հերթով բաժանուի առանձին համայնքների մէջ և տեղեկութիւն տալ միրաբին առուի վերայ պատահած անկարգութիւնների մասին ¹⁵): Միրաբների դերը Պարսից տիրապետութեան ժամանակ ծանր և պատասխանատու էր. այդ էր պատճառը, որ միրաբը միայն մի տարուայ ժամանակամիջոցի համար էր նշանակուում: Միրաբի անհոգութիւնը կամ թուլութիւնը մեծ վնաս էր պատճառում Պարսից գանձարանի արդիւնքներին, որովհետև հարկերը ժողովուում էին հողի արտադրութիւններից:

Բոլոր ջրերը Պարսից տիրապետութեան ժամանակ բաժանվում էին երկու կարգի— բնական և անբնական («հանած ջուր»): Այսպիսի մի բաժանումը իրաւաբանական տեսակէտից մեծ նշանակութիւն ունէր. ամենայն ջուր, քանի որ նա բնական գրութեան և աւազանի մէջ է գտնուում (լիճ, գետ, վտակ, հեղեղ, ճահճային ջուր և այլն), պատկանում էր եզերաբնակ ազգաբնակչութեանը հաւասարաչափ. ընդհակառակն՝ անբնական կամ հանած ջուրը (առու, քեայրեղ և այլն) միակ մասնաւոր անձնաւորութեան կամ որոշ համայնքի սեպհականութիւն էր կազմում ¹⁶):

Ջուրը արեւելքում պատկառանք և համակրանք է վայելում թէ ժողովրդի և թէ կառավարութեան կողմից: Արգելքներ դնել ջրի անցքի դէմ անկարելի է: Եբրեւ ապացոյց, առաջ եմ բերում Պարսկաստանի ջրաբաշխական օրէնքներից մէկը, որ ասում է, թէ «եթէ անհրաժեշտ լինի ջուր անցկացնել մի տեղից, բայց արգելքի պատահեն, օրինակ՝ ճանապարհին պառկած լինի յղի կին ¹⁷),

¹⁵) Հիմայ թոյլ հսկողութեան պատճառով առուի սկզբում բնակուող գիւղերը մեծ մասամբ ջրի գողութեամբ են պարագլուում, սեպհականացնելով իրանց ստորին գիւղի ջրերը:

¹⁶) Егіазаровъ. Администр. эк. ош. общ. Эрив. гуд.

¹⁷) Յայտնի բան է, որ պարսիկների համար յղի կինը գրեթէ օրբութիւն է համարուում:

այդ գէպքումն էլ չը վհատուիլ, այլ պատասուել փորը և նրա միջից ջուրը անցկացնել¹⁸⁾: Պարզ է, որ Պարսկաստանի պէս մի երկրում, ուր կլիման շատ շոք է, և հողը աւազային կամ աղտաղտուկ, կարող էր գոյութիւն ունենալ այսպիսի մի օրէնք: Մի ուրիշ օրէնք, որ ապացուցանում է, թէ մասնաւոր շահերը ոչինչ էին ընդհանուր տնտեսական և հողագործական շահերի առաջ. «Մասնաւոր կալուածատէրը իրաւունք չունի արգելել ուրիշին անցկացնելու ջուրը իր հողի միջով կամ պահանջել մի որ և է վարձատրութիւն ջրի ճանապարհի համար»: Պարսկաստանի այդ ջրաբաշխական օրէնքը Հռոմի «ջրանցքի սերվիտուտն է» — rivus կամ aquaeductus.

Չը նայելով, որ քեայրեզր, հօրը, կամ այլ հանած ջուրը, ինչպէս վերև յիշեցինք, միայն մասնաւոր սեպհականութիւն է կազմում, սակայն կար օրէնք (հրամայական aquae haustus), որ թոյլ էր տալիս իւրաքանչիւրին օգտուելու այդ ջրից անասունների կամ տան գործածութեան համար: Կային և այլ գէպքեր, երբ իրաւունք էր տրվում ազատութեամբ օգտուելու ուրիշի ջրից: Եթէ ջուրը, նրա տէրի անհոգութեան շնորհիւ գուրս կը գար հողի սահմանից, նա «աւելորդ ջուր» էր համարուում և նրանից օգտուել իրաւունք ունէին հարևան հողատէրերը: «Քամից»¹⁹⁾ կամ ուղղելուց յետոյ աւելորդ մնացած ջրից օգտուելը — նոյնպէս գրացի հողատէրների իրաւունքն էր: Վերջապէս թոյլ էր տրուում համայնքի անդամներին գործածել ուրիշի ջուրը անհրաժեշտ շինութիւններ կառուցանելու համար:

Չը նայելով, որ ընդհանուր օրէնքի համեմատ ո՛չ մի ծուխ, ո՛չ մի կալուածատէր չէր կարող զրկուել իրան պատկանող ջրից, բայց կար մի գէպք, երբ միւրաբին իրաւունք էր տրուում խափանել կարճ ժամանակով մահալի բոլոր ջրերը: Չրի խափանման իրաւունքը տեղի էր ունենում «գիրդալի» ժամանակ²⁰⁾: Ամարային տաք ա-

18) Сборникъ Кавк. общ. селск. воз. Выпуск. III. (ст. Ханагова).

19) «Քամ» քամել խօսքից է:

20) Պարսկերէն «գիրդալ» նշանակում է ջրի խափանումն կամ դադարումն:

միաներին, երբ արևի ազդեցութեան տակ ջուրը գետերում և առուներում սակաւանում է, և նրա նուազման պատճառով քիչ ջուր ունեցողների ցանքսերը պէտք է չորանային — ահա երբ է խախտում այդ օրէնքը: Իսկոյն և եթ խափանում են առուի բարը երկրորդական ճիւղերը և սկսում են ոռոգել առաջ ամենաթըշուառ վիճակի մէջ գտնուող ցանքսերը, իսկ յետոյ աստիճանաբար ուրիշ համայնքների ցանքսերը, մինչև որ ջրուին բոլոր համայնքների հողերը: Բայց այս դէպքից երբէք չէր սահմանափակում կամ խափանում ջրի իրաւունքը ²¹⁾:

Ջրի գողութեան պատճառով, խիստ հսկողութիւնը և անողորմ պատիժը ստիպում էր ազգաբնակութեանը ճանաչել թէ իր և թէ ուրիշների իրաւունքները: Յանցաւորները պատիժ էին կրում պաշտօնեաներից և այն անձնաւորութիւններից, որոնց իրաւունքները ջրի վերաբերմամբ խախտում էր: Եթէ հողատէրը բռնում էր յանցաւորին ջուր գողանալու ժամանակ, օրէնքը նրան թող էր տալիս պատժել յանցաւորին: Իսկ եթէ հողատէրը չէր կարողանում ինքը պաշտպանել իր իրաւունքը, այն ժամանակ համայնական կառավարութիւնը յանցաւորին մարմնական պատժի էր ենթարկում: Բայց պատահում էր որ մէկը օգտւում էր ուրիշի ջրից, հերթից դուրս, այդ դէպքում համայնական կառավարութիւնը ստիպում էր յանցաւորին հէնց միւս օրը գնել նոյն քանակութեամբ ջուր յօգուտ վնասուածի:

Ինքնուրոյն և խիստ էին գուցէ, մեր այժմեան տեսակէտից, ջրի վերաբերեալ այն ժամանակուայ օրէնքները, բայց չը պէտք է մոռանալ, որ նորա անմիջապէս ժողովրդի հողագործութեան և բարօրութեան էին նպաստում և նրա աչքում իբրև սրբութիւն էին պաշտում ²²⁾: Վերջապէս խիստ կանոնները առիթ չէին տալիս այն անկարգութիւններին և կամայականութիւններին, որոնք այժմ յաճախ են կրկնում ջրի պատճառով:

ՅՈՎՍ. ԱԹԱՐԷԳԵԱՆՏ.

21) Егіазаровъ. Админ. эк. ог. общ. Эрив. губ.

22) Сборникъ Кавк. общ. селск. хоз. Выпускъ III.